



UNIVERZA V LJUBLJANI
BIOTEHNIŠKA FAKULTETA
ODDELEK ZA AGRONOMIJO

Petra BERLEC

**RAZVOJ DOPOLNILNIH DEJAVNOSTI NA
KMETIJAH V SLOVENIJI**

DIPLOMSKI PROJEKT

Univerzitetni študij - 1. stopnja

Ljubljana, 2010

UNIVERZA V LJUBLJANI
BIOTEHNIŠKA FAKULTETA
ODDELEK ZA AGRONOMIJO

Petra BERLEC

**RAZVOJ DOPOLNILNIH DEJAVNOSTI NA KMETIJAH V
SLOVENIJI**

DIPLOMSKI PROJEKT
Univerzitetni študij - 1. stopnja

**DEVELOPMENT OF SUPPLEMENTARY ACTIVITIES ON FARMS
IN SLOVENIA**

B. SC. THESIS
Academic Study Programmes

Ljubljana, 2010

Diplomski projekt je zaključek Univerzitetnega študija Kmetijstvo – agronomija – 1. stopnja. Delo je bilo opravljeno na Katedri za agrometeorologijo, urejanje kmetijskega prostora ter ekonomiko in razvoj podeželja.

Študijska komisija Oddelka za agronomijo je za mentorja diplomskega dela imenovala prof. dr. Andreja Udovča.

Komisija za oceno in zagovor:

Predsednik: prof. dr. Marina Pintar
Univerza v Ljubljani, Biotehniška fakulteta, oddelek za agronomijo

Član: prof. dr. Andrej Udovč
Univerza v Ljubljani, Biotehniška fakulteta, oddelek za agronomijo

Član: prof. dr. Majda Črnič Istenič
Univerza v Ljubljani, Biotehniška fakulteta, oddelek za agronomijo

Datum zagovora: 10.9.2010

Diplomski projekt je rezultat lastnega dela. Podpisani se strinjam z objavo svojega diplomskega projekta na spletni strani Digitalne knjižnice Biotehniške fakultete. Izjavljam, da je delo, ki sem ga oddal v elektronski obliki, identično tiskani verziji.

Petra Berlec

KLJUČNA DOKUMENTACIJSKA INFORMACIJA

ŠD	Du1
DK	UDK 338.43.02:631.1(497.4)(043.2)
KG	politika podeželja/ dopolnilne dejavnosti/ razvoj/ ukrepi/ Slovenija
AV	BERLEC, Petra
SA	UDOVIČ, Andrej (mentor)
KZ	SI-1000 Ljubljana, Jamnikarjeva 101
ZA	Univerza v Ljubljani, Biotehniška fakulteta, Oddelek za agronomijo
LI	2010
IN	RAZVOJ DOPOLNILNIH DEJAVNOSTI NA KMETIJAH V SLOVENIJI
TD	Diplomski projekt (Univerzitetni študij - 1. stopnja)
OP	V, 16 str., 2 pregl., 3 sl., 21 vir.
IJ	sl
JJ	sl/en
AI	<p>Kmetije v Sloveniji so premajhne, da bi si zagotovile socialno varnost samo z osnovno kmetijsko dejavnostjo, zato gospodarji iščejo dodaten vir dohodka v dopolnilnih dejavnostih. Iz statističnih podatkov lahko razberemo, da se število kmetij, ki se ukvarja z dopolnilnimi dejavnostmi zmanjšuje. Zmanjšuje se število kmetij, ki se ukvarjajo s predelavo mesa in mleka in to kljub temu, da je živinoreja še vedno najpogostejša kmetijska panoga pri nas. Povečuje pa se število pridelovalcev sadja in zelenjave. Pri uvajanju dopolnilnih dejavnosti kmetom pri tem predstavlja problem po eni strani visoka investicija, neustrezen trg in neugoden položaj kmetije, po drugi strani pa stroga in nedorečena zakonodaja, ki se stalno spreminja. Nadaljnji razvoj dopolnilnih dejavnosti bo potekal v smeri povečevanja in izpopolnjevanja določene vrste dejavnosti na posamezni kmetiji. Politika razvoja podeželja sicer vsebuje veliko ukrepov za njegov razvoj, konkretnih usmeritev in ukrepov za izboljšanje razvoja dopolnilnih dejavnosti pa neposredno ne podaja. Intenzivnejše zavzemanje pristojnih institucij bi lahko izrazilo pripomoglo k izboljšanju stanja na slovenskih kmetijah.</p>

KEY WORDS DOCUMENTATION

- ND Du1
- DC UDC 338.43.02:631.1(497.4)(043.2)
- CX agricultural politics/ rural development/ farms/ supplementary activities/ Slovenia
- AU BERLEC, Petra
- AA UDOVČ, Andrej (supervisor)
- PP SI-1000 Ljubljana, Jamnikarjeva 101
- PB University of Ljubljana, Biotechnical Faculty, Department of Agronomy
- PY 2010
- TY DEVELOPMENT OF SUPPLEMENTARY ACTIVITIES ON FARMS IN SLOVENIA
- DT B. Sc. Thesis (Academic Study Programmes)
- NO V, 16 p., 2 tab., 3 fig., 21 ref.
- LA sl
- Al sl/en
- AB Farms in Slovenia are too small to provide social security to themselves only from the agricultural production, therefore managers are seeking an additional source of income in supplementary activities. The existing statistics show that the number of farms which are engaged in supplementary activities is slightly decreasing. By the activities we can observe the decrease is taking places in the number of farms involved in the meat and milk processing despite the fact that livestock farming is still the most widely spread farm activity. But the fruit and vegetable processing is increasing. The impediments for starting the supplementary activities are on one hand the high investment costs, inadequate market and the weak economic position of the farm, on the other hand the strict and indistinct legislation, which is constantly changing. Rural development policy does contain a number of measures for its development, while the specific measures to enhance the development of supplementary activities are not defined. Intense commitment of responsible institutions could significantly contribute to improvement of the situation on the Slovenian farms.

KAZALO VSEBINE

	Str.
KLJUČNA DOKUMENTACIJSKA INFORMACIJA	II
KEY WORDS DOCUMENTATION	III
KAZALO VSEBINE	IV
KAZALO PREGLEDNIC	V
KAZALO SLIK	V
OKRAJŠAVE IN SIMBOLI	V
1 UVOD	1
2 OPREDELITEV PODEŽELJA	2
3 OPREDELITEV POJMA DOPOLNOLNE DEJAVNOSTI NA KMETIJI	2
3.1 SPLOŠNA ZAKONODAJA	2
3.2 USPOSOBLJENOST ZA OPRAVLJANJE DOPOLNILNIH DEJAVNOSTI	4
3.3 OVIRE ZA RAZVOJ DOPOLNILNIH DEJAVNOSTI	4
3.4 EKONOMSKA VLOGA DOPOLNILNIH DEJAVNOSTI	4
4 POLITIKA RAZVOJA PODEŽELJA	5
4.1 CELOSTNI RAZVOJ PODEŽELJA IN OBNOVA VASI 1990-2002	5
4.2 VINSKA TURISTIČNA CESTA	5
4.3 PROGRAM RAZVOJA PODEŽELJA (PRP) 2000-2006	6
4.4 ENOTNI PROGRAMSKI DOKUMENT 2004-2006	6
4.5 PROGRAM RAZVOJA PODEŽELJA (PRP) 2007-2013	6
4.6 STATISTIČNI PREGLED RAZVOJA DOPOLNILNIH DEJAVNOSTI NA KMETIJI V OBDOBJU 2000-2007	8
5 PREGLED PO POSAMEZNIH VRSTAH DOPOLNILNIH DEJAVNOSTI NA KMETIJI	9
5.1 TURISTIČNA DEJAVNOST NA KMETIJI	9
5.1.1 Dejavniki razvoja turistične dejavnosti	9
5.1.2 Kronološki pregled razvoja turistične dejavnosti	10
5.2 GOZDARSKE STORITVE KOT DOPOLNILNA DEJAVNOST	11
5.2.1 Kronološki pregled razvoja gozdarstva kot dopolnilne dejavnosti	12
5.3 PREDELAVA MESA KOT DOPOLNILNA DEJAVNOST NA KMETIJI	13
6 ZAKLJUČKI	14
7 VIRI	15

KAZALO PREGLEDNIC

	Str.
Preglednica 1: Dopolnilne dejavnosti na kmetijah v Sloveniji in število kmetij, ki se ukvarja z njimi (SURs, 2010).....	8
Preglednica 2: : Število turističnih ležišč in njihovih kmetij v letih 1978, 1984, 1995, 2001, 2006 (Kolbl in sod. 2009).....	10

KAZALO SLIK

	Str.
Slika 1: Gibanje števila ležišč turističnih kmetij v letih 1978, 1984, 1995, 2001, 2006 (Kolbl in sod., 2009).....	10
Slika 2: Število posameznih oblik turističnih kmetij v Sloveniji v letih 2001, 2003, 2006. (Kolbl in sod., 2009).....	11
Slika 3: Število kmetij, ki se ukvarjajo s posameznimi dopolnilnimi dejavnostmi (SURs, 2002).....	12

OKRAJŠAVE IN SIMBOLI

CRPOV	Celostni razvoj podeželja in obnova vasi
EPD	Enotni programski dokument
in sod.	in sodelavci
PRP	Program razvoja podeželja
SKP	Skupna kmetijska politika
VTC	Vinsko turistične ceste

1 UVOD

Dejstvo je, da so se kmetje že od nekdanj poleg osnovne kmetijske dejavnosti ukvarjali še z drugimi. Te dejavnosti so bile sprva pomembne za pokrivanje lastnih potreb, kasneje pa tudi za trg, da so si izboljšale socialni položaj (Kulovec in sod., 2002).

V Programu razvoja podeželja (Ministrstvo za kmetijstvo ..., 2007) ocenjujejo, da okrog 70% kmetijskim gospodarstvom predstavlja kmetijska dejavnost le dodaten vir dohodka, sicer pa dohodek izhaja iz drugih nekmetijskih dejavnosti. Zato je odločanje za dopolnilne dejavnosti zaželeno, saj ob sprejemljivih vlaganjih nudijo dodaten vir dohodkov. Zanimanje zanje stalno narašča, kar vodi k njihovem stalnemu razvoju. Tako so se iz teh različnih dejavnosti postopoma razvili poklici oz. obrti (npr. mlekar, sirar, kolarstvo, lesarstvo, krovstvo ...).

Spodbudno je tudi dejstvo, da lahko kmetje naravne vire, kot so sonce in gozd, unovčijo v dopolnilni dejavnosti. Vsaka dejavnost, ki pripomore h krepitvi ekonomskega položaja kmetij, zagotavlja tudi njihov obstoj, z njim pa ohranjanje kmetijske pridelave in tudi kulturne krajine.

Ohranjanje poseljenosti gorskih območij, ki se zaraščajo bi moralo biti predvsem v interesu države. Ta ima pri podpiranju razvoja dopolnilnih dejavnosti širši interes. V strategiji razvoja slovenskega kmetijstva je med cilji kmetijske politike na drugem mestu zapisan tudi cilj z naslednjo vsebino: ohranjanje poseljenosti in kulturne krajine, ohranjanje kmetijske zemlje (ohranitev proizvodnega potenciala za čas motene oskrbe), varovanje kmetijskih zemljišč in vod pred onesnaženjem in nesmotrno rabo (Kulovec in sod., 2002)

Rezultati raziskovanj podatkov Popisa kmetijskih gospodarstev v Sloveniji leta 2000 kažejo, da se slabih 6% družinskih kmetij ukvarja s kakšno od dopolnilnih dejavnosti. Kmetije pa so večinoma mešane in v povprečju premajhne, da bi si zagotovile primeren dohodek iz kmetijskih dejavnosti (Popis ..., 2002).

Zunaj kmetije je možnosti za zaposlitev vedno manj, prav tako so tudi cene kmetijskih pridelkov vedno nižje. Vzrok za poseganje po dopolnilnih dejavnostih pa je tudi v tem, da so pri nas kmetije manjše, razmere za pridelovanje pa težavnejše (Kulovec in sod., 2002).

Na nekaterih kmetijah bo dopolnilna dejavnost zavestno ostala le dopolnilna, na drugi pa lahko preraste v glavno dejavnost in tako pripomore k postopnemu prestrukturiranju našega gospodarstva (Kulovec in sod., 2002).

S svojim diplomskim projektom želim prikazati dosedanja razvoj dopolnilnih dejavnosti, njihovo vlogo v gospodarstvu in razširjenost. Zanima me, koliko k razvoju prispeva država. S pregledom bi tako tudi ugotovila, koliko je v tej smeri sploh raziskanega in kakšne so možnosti za nadaljnji razvoj. Zanima me tudi, katere dejavnosti imajo svetlejšo prihodnost in katere prinašajo večji dodaten zaslužek?

2 OPREDELITEV PODEŽELJA

Različni avtorji opredeljujejo pojem podeželje na različne načine, saj na problem gledajo z različnega zornega kota. Predvsem v starejših virih podeželje predstavlja sinonim za agrarno pokrajino, za kmečko območje, ki se je po svojem videzu in funkciji jasno ločila od mestne pokrajine in zato tudi ni bilo težav pri njenem opredeljevanju. Sam pojem podeželje je pravzaprav nastal šele v 19. stoletju, ko je naraščajoča urbanizacija začela večati razlike med agrarno pokrajino in mesti – urbanizirano pokrajino (Vrišer, 1982).

Vse bolj prihaja v ospredja tudi do zdaj bolj ali manj spregledano dejstvo, da je na tradicionalnem podeželju proizvodnja hrane, kot tudi bivanje oz. življenje nasploh, organizirano na način strpnega dialoga med človekom in naravo. Podeželje je zaradi tega dejstva poznano kot prostor neprecenljivih vrednosti, kot zaloga znanj in oblik sobivanja z naravo, ki so človeku koristna, pa vendar ne usodna za okolje (Ozimič, 2000).

Pomembno je torej, kako se počuti posameznik v določenem prostoru oziroma, kam sam misli, da pripada.

3 OPREDELITEV POJMA DOPOLNILNE DEJAVNOSTI NA KMETIJI

3.1 SPLOŠNA ZAKONODAJA

Definicij o dopolnilnih dejavnostih je več. Zakon o kmetijstvu (Uradni list, RS št. 45/08) določa, da je dopolnilna dejavnost na kmetiji s kmetijstvom oz. gozdarstvom povezana dejavnost. Opravlja se na kmetiji in ji omogoča boljšo izrabo njenih proizvodnih zmogljivosti ter dela družinskih članov.

Kladnik (1999) opredeljuje dopolnilno dejavnost na kmetiji kot dejavnost, ki v gospodarsko razvitih deželah, predvsem na območjih z majhnimi kmetijami, omogoča doseganje paritetnega dohodka, v manj razvitih deželah pa zagotavlja vsestransko delovanje podeželske skupnosti.

Uredba o vrsti, obsegu in pogojih za opravljanje dopolnilnih dejavnosti na kmetiji (2005) v 2. členu določa, katere vrste dopolnilnih dejavnosti se lahko opravljajo na kmetiji:

1. predelava kmetijskih pridelkov, medu in čebeljih izdelkov, zelišč, gozdnih sadežev, gob in gozdnih sortimentov;
2. prodaja:
 - kmetijskih pridelkov z drugih kmetij in izdelkov, ki jih druga kmetija proizvaja v skladu s predpisi o dopolnilnih dejavnostih na kmetiji,
 - druge proizvedenih izdelkov iz lastnih surovin;
3. turizem na kmetiji:
 - gostinska dejavnost,
 - negostinska dejavnost;

4. dejavnost, povezana s tradicionalnimi znanji na kmetiji, storitve oziroma izdelki (npr: oglarstvo, tradicionalno krovstvo s slamo, skodlami in skrilmjem, peka v kmečki peči, izdelava drobnih galanterijskih izdelkov iz lesa, zbirke, izdelava podkev, podkovno kovaštvo, tradicionalni izdelki iz zelišč in dišavnic);
5. pridobivanje in prodaja energije iz obnovljivih virov;
6. storitve s kmetijsko in gozdarsko mehanizacijo, opremo, orodji in živalmi ter oddaja le-teh v najem;
7. izobraževanje na kmetijah, povezano s kmetijsko, gozdarsko in dopolnilno dejavnostjo na kmetiji;
8. zbiranje in kompostiranje organskih snovi;
9. ribogojstvo in predelava sladkovodnih rib;
10. aranžiranje ter izdelava vencev, šopkov ipd. iz lastnega cvetja in drugih okrasnih rastlin.

Na kmetiji se dopolnilne dejavnosti izvajajo v celoti ali delno na zemljiščih ali v objektih, ki jih ima nosilec dopolnilne dejavnosti ali družinski član v lasti, najemu ali zakupu, ali v skupnih objektih, razen tistih vrst dopolnilnih dejavnosti, pri katerih se določena opravila teh dejavnosti zaradi njihove narave izvajajo izven kmetije.

Vendar pa Uredba (2005) določa največji dovoljeni fizični obseg za posamezne vrste dopolnilnih dejavnosti. Namen takega omejevanja obsega dejavnosti je ohranitev značilnosti izdelkov in storitev, v turizmu pa tudi domačnost in gostoljubnost kmečke hiše in družine. Hkrati pa je doseženo tudi zmanjšanje konkurence dejavnostim, ki so drugače registrirane.

Kot dohodek iz dopolnilne dejavnosti se šteje celoten dohodek, ustvarjen na kmetiji z opravljanjem dopolnilne dejavnosti, in to ne glede na število vrst dopolnilnih dejavnosti ter število njenih nosilcev. Zakon o kmetijstvu (2008) določa tudi višino dohodka, ki ga prinese dopolnilna dejavnost. Le ta ne sme presegati 1,5 povprečne plače na zaposlenega v Republiki Sloveniji. V območjih z omejenimi dejavniki za kmetijstvo pa prihodek ne sme presegati treh povprečnih plač na polnoletnega družinskega člana.

Kljub temu, da so dopolnilne dejavnosti na kmetiji povezane s kmetijsko proizvodnjo, se jih v okviru davčne zakonodaje obravnava kot pridobitvena in ne kot kmetijska dejavnost.

Tudi ponudba kmetijskih pridelkov in izdelkov je vedno pestrejša, zato postaja informiranje o poreklu in kakovosti pridelkov vedno pomembnejše. Kmetija na podlagi ustreznega pravilnika pridobi označbo (geografsko poreklo, geografska označba, označba višje kakovosti, označba tradicionalni ugled ter ekološki in integrirani kmetijski pridelki oziroma živila), kar predstavlja veliko konkurenčno prednost. Samo tako lahko postavi višjo ceno, kupcu pa je zagotovilo o kakovosti.

Vsi izdelki, ki se tržijo pod skupno blagovno znamko, morajo biti kakovostni, pridelani na tradicionalen način in higiensko neoporečni.

3.2 USPOSOBLJENOST ZA OPRAVLJANJE DOPOLNILNIH DEJAVNOSTI

Pravilnik o usposobljenosti za opravljanje dopolnilnih dejavnosti na kmetiji (2004) določa, da je nosilec dopolnilne dejavnosti na kmetiji usposobljen za opravljanje posamezne vrste dopolnilne dejavnosti v primeru, če:

- ima najmanj srednjo poklicno izobrazbo ustrezne smeri ali
- ima ustrezen certifikat, pridobljen z izobraževanjem in usposabljanjem ter preizkusom strokovne usposobljenosti po programu poklicne kvalifikacije za dejavnost, ki jo bo opravljal kot dopolnilno dejavnost na kmetiji ali
- najmanj petletne delovne izkušnje na kmetiji ali v posamezni kmetijski dejavnosti.

3.3 OVIRE ZA RAZVOJ DOPOLNILNIH DEJAVNOSTI

Pri razvoju dopolnilnih dejavnosti se pojavljajo številne težave, ki zavirajo razvoj le-teh in nove možnosti za posameznike in celotno območje.

Najpogostejše težave zaradi katerih se ljudje ne ukvarjajo z dopolnilnimi dejavnostmi so (Demšar, 1998):

- pomanjkanje sredstev za nakup opreme in strojev
- neugodna oz. slaba kmetijska izobrazba gospodarjev kmetij (84% gospodarjev ima le praktične izkušnje)
- neustreznost prostorov za izvajanje
- pomanjkanje delovne sile
- pomanjkanje veselja do tega dela in slab zaslužek
- neugodna lokacija, velika oddaljenost od mestnih središč, premalo znanja

Pričakujemo lahko, da se bodo v prihodnje pojavile ostarele kmetije. Mladi ljudje se izobražujejo, vendar predvsem na nekmetijskem področju in si potem poiščejo službe v bližnjih mestih, medtem ko na kmetiji ostanejo starejši in jih obdelujejo v okviru lastne sposobnosti in zmožnosti. Kljub vsemu pa kar precej mladih ostaja na podeželju in si tu ustvari družino. Za podeželje je danes značilen tudi trend priseljevanja nekmečkega prebivalstva.

3.4 EKONOMSKA VLOGA DOPOLNILNIH DEJAVNOSTI

Po drugi svetovni vojni je bila temeljna naloga kmetijstva preskrbovanje s hrano. Vendar je povečevanje političnega vpliva okoljskih gibanj, problemi prevelikih količin hrane na trgu, proračunske ovire in povečana skrb za zdravstvena vprašanja močno vplivalo na pojav tako imenovane post-produktivistične faze. To prestrukturiranje je vidno kot zmanjševanje kmetijske proizvodnje, manjše državne subvencije, namenjene kmetijstvu, po drugi strani pa večje zahteve po varovanju okolja in ustvarjanju novega trajnostnega kmetijskega sistema (Ilbery in Bowler, 1998).

Proizvodnost dela v kmetijstvu je v primerjavi z drugimi dejavnostmi, ki dopolnjujejo kmetijski dohodek, bistveno nižja. V dopolnilni dejavnosti je lahko ustvarjeni dohodek precej višji ali celo presega dohodek, pridobljen z dejavnostjo izven kmetije. Tak alternativni vir, ki sicer ni povezan s kmetijstvom, predstavlja dober vir dohodka. Zato Gasson (1988, cit. po Erhart, 2004) predlaga nadomestitev pojma dopolnilne dejavnosti s

pojmom alternativne dejavnosti kamor bi se uvrstile vse dejavnosti, ki povečujejo dohodek kmetijskemu gospodarstvu ne glede na povezavo s kmetijstvom.

V zadnjem desetletju na slovenskih kmetijah raznovrstnost in obseg dopolnilnih dejavnosti močno naraščata. Razlog je v tem, da dohodki iz kmetijstva ne pokrijejo potreb niti nosilcu kmetijske dejavnosti, zato je ta primoran iskati sredstva v drugih virih.

V zahodnoevropskih državah narekuje razvoj teh dejavnosti predvsem spremenljiv kmetijski trg, konkurenčnost, vedno nižje cene kmetijskih pridelkov in kmetijska hiperprodukcija.

Kmetje se odločajo za dopolnilne dejavnosti, ker tako želijo pridobiti dodaten dohodek za zagotavljanje socialne varnosti oziroma izboljšati socialni položaj kmečke družine. Odvisnost od sredstev, ki jih za kmetijstvo namenja politika, se na tak način zmanjša. Dodaten razlog za odločanje za dopolnilne dejavnosti je tudi v tem, da je večanje znotraj tradicionalne kmetijske proizvodnje omejeno s kvotami, dostopom do zemljišč ali potreb po delovni sili v sezoni, zato mora rast potekati preko drugih dejavnosti. Na nekaterih kmetijah bo dopolnilna dejavnost zavestno ostala le dopolnilna, na drugih pa lahko preraste v glavno dejavnost in tako pripomore k postopnemu prestrukturiranju našega kmetijstva (Kulovec in sod., 2002).

4 POLITIKA RAZVOJA PODEŽELJA

Izvajanje programa celostnega razvoja podeželja in obnove vasi (CRPOV) se je začelo v času osamosvojitve Slovenije. Projekt je vodilo, usmerjalo in financiralo Ministrstvo za kmetijstvo, gozdarstvo in prehrano in to že več kot dve desetletji.

4.1 CELOSTNI RAZVOJ PODEŽELJA IN OBNOVA VASI 1990-2002

Projekti CRPOV so praviloma potekali v treh fazah (Barbič, 2005). Glavni cilj projekta je bil usposobiti prebivalce na območjih, kjer je projekt potekal, za izvajanje razvojnih dejavnosti z uporabo projektnega pristopa. Izdelani projekt za posamezno območje naj bi celostno reševal probleme območja, prispeval k aktiviranju ustreznih razvojnih usmeritev in hkrati ohranjal in varoval značilnosti podeželja in vasi na območju (Pelc, 2002).

4.2 VINSKA TURISTIČNA CESTA

Vinsko turistične ceste so sestavni del slovenske turistične ponudbe in pomembno področje delovanja turističnih in tudi drugih društev. Na osnovi zbranih podatkov in kriterijev za vinorodna območja, je bilo določenih dvajset območij VTC Slovenije, ki v največji meri izpolnjujejo pogoje za organizirano celovito ponudbo in ki jih je možno enakovredno ponuditi domačim in tujim gostom. Dejavnosti, ki jih je mogoče razvijati ob vinskih cestah, predstavljajo eno od možnosti razvoja manj razvitih in demografsko ogroženih območij. Razlog je v tem, da večina teh cest leži v manj razvitih, obrobni ali obmejnih območjih Slovenije, ki sodijo med demografsko ogrožena in periferna območja (Ozimič, 2000).

4.3 PROGRAM RAZVOJA PODEŽELJA (PRP) 2000-2006

Program je spodbujal k ohranjanju podeželskih skupnosti ter sonaravnega kmetijskega sektorja, kar je prispevalo k varovanju naravnih bogastev in vizualni privlačnosti podeželja. Spodbujal je multifunkcionalno vlogo kmetijstva. Problem PRP pa je bil, da ni spodbujal konkurenčnosti kmetijstva, enega od ciljev skupne kmetijske politike (SKP). Veliko pozornosti je bilo namenjene različnim dejavnostim in novim virom dohodka na kmetijah.

Majhne kmetije, ki prevladujejo v Sloveniji, naj bi z ukrepi programa PRP rešile svoje probleme. Vendar SKP ni podpirala naraščanja produktivnosti in racionalizacije kmetijstva in iz tega stališča je Slovenija še vedno v nezavidljivi situaciji. Program PRP je bil usklajen z ostalimi politikami, ki so se in se še izvajajo v Sloveniji. V splošnem je bilo to le nadaljevanje trendov drugih politik in zasledovanje njihovih osnovnih vodil (Černilogar, 2007).

4.4 ENOTNI PROGRAMSKI DOKUMENT 2004-2006

Enotni programski dokument (EPD) je pogodba, ki jo je sklenila Slovenija z Evropsko komisijo. Brez EPD ne bi mogli črpati virov evropskih strukturnih skladov v obdobju 2004-2006. Določa strateški okvir razvoja, prednostne naloge, konkretne ukrepe in okvirna finančna sredstva (evropska in lastna), s pomočjo katerih naj bi Slovenija v dvoletnem obdobju skušala doseči zastavljene razvojne cilje.

Znotraj EPD je bil za dopolnilne dejavnosti pomemben ukrep diverzifikacija kmetijskih dejavnosti in dejavnosti, ki so blizu kmetijstva. Cilj ukrepa diverzifikacija kmetijskih dejavnosti in dejavnosti, ki so blizu kmetijstva, je bil izboljšati učinkovitost razporejanja dela na kmetijah in z razvojem dopolnilnih in dodatnih dejavnosti zagotoviti dodatne vire zaposlovanja in boljši dohodek. V okviru tega ukrepa naj bi pridobili podporo tudi kmetje za pridobivanje energije iz biomase ter združenja kmetov za naložbe, ki obsegajo skupno prodajo ali predelavo (Rednak in sod., 2005).

4.5 PROGRAM RAZVOJA PODEŽELJA (PRP) 2007-2013

V zadnjih dveh desetletjih, še posebej pa z vstopom v Evropsko unijo so se za slovenske kmete in nosilce dopolnilnih dejavnosti pokazali številni novi izzivi in poti za specializacijo njihove ponudbe.

Politika razvoja podeželja v obdobju 2007-2013 ima tri glavne cilje, katerim je skupen trajnostni razvoj:

Program je spodbujal k ohranjanju podeželskih skupnosti ter sonaravnega kmetijskega sektorja, kar je prispevalo k varovanju naravnih bogastev in vizualni privlačnosti podeželja. Spodbujal je multifunkcionalno vlogo kmetijstva. Problem PRP pa je bil, da ni spodbujal konkurenčnosti kmetijstva, enega od ciljev skupne kmetijske politike (SKP). Veliko pozornosti je bilo namenjene različnim dejavnostim in novim virom dohodka na kmetijah.

Majhne kmetije, ki prevladujejo v Sloveniji, naj bi z ukrepi programa PRP rešile svoje probleme. Vendar SKP ni podpirala naraščanja produktivnosti in racionalizacije kmetijstva in iz tega stališča je Slovenija še vedno v nezavidljivi situaciji. Program PRP je bil usklajen z ostalimi politikami, ki so se in se še izvajajo v Sloveniji. V splošnem je bilo to le nadaljevanje trendov drugih politik in zasledovanje njihovih osnovnih vodil (Černilogar, 2007).

Za financiranje PRP del finančnih sredstev prihaja iz Evropskega kmetijskega sklada za razvoj podeželja, del pa iz države Slovenije. Program ocenjuje, da 70% kmetijskih gospodarstev kmetijska proizvodnja prinaša le dodaten vir dohodka, sicer pa dohodek izhaja iz drugih kmetijskih dejavnosti. Evropska unija pa sicer močno priporoča vključevanje alternativnih in/ali dopolnilnih dejavnosti v osnovno kmetijsko dejavnost. Med uveljavljenimi dopolnilnimi dejavnostmi prevladuje turistična dejavnost.

Izvajanje ukrepov PRP se financira skozi 4 osi. V spodbujanje podjetništva na podeželju in v njegovem okviru dopolnilnih dejavnosti je najbolj neposredno vključeno v os 3, ki vključuje izboljšanje kakovosti življenja v podeželskih območjih in spodbujanje gospodarske diverzifikacije. Tako naj bi se zmanjšale razlike med podeželjem in mestom (Černilogar, 2007).

Diverzifikacija v nekmetijske dejavnosti je namenjena predvsem naložbam, ki so potrebne za začetek opravljanja nekmetijske dejavnosti, ali za posodobitev in modernizacijo že obstoječe nekmetijske dejavnosti: za predelavo in prodajo izdelkov na kmetiji, turizem, dejavnosti, povezane s tradicionalnimi znanji, pridobivanje in prodajo energije iz obnovljivih virov in kompostiranje organskih snovi (Černilogar, 2007).

Načrtno uvajanje dopolnilnih dejavnosti na kmetijah bo v prihodnje potrebno tako zaradi pomanjkanja hrane na trgu, kot tudi za dostojno življenje ljudi, ki živijo na kmetijah in imajo možnosti ter željo po ukvarjanju z njimi (Kosmač, 1992).

4.6 STATISTIČNI PREGLED RAZVOJA DOPOLNILNIH DEJAVNOSTI NA KMETIJAH V OBDOBJU 2000-2007

Preglednica 1: Dopolnilne dejavnosti na kmetijah v Sloveniji in število kmetij, ki se ukvarja z njimi (SURSTAT, 2010)

Vrsta dopolnilne dejavnosti	2000	2003	2005	2007
SKUPAJ	3.987	2867	3146	3116
Predelava mesa	221	101	189	68
Predelava mleka	247	115	185	129
Predelava sadja in zelenjave	394	354	390	525
Druge dejavnosti povezane s predelavo hrane	172	104	200	219
Predelava lesa	699	508	449	398
Opravljanje storitev	750	905	796	689
Turizem	692	675	628	655
Domača obrt	268	130	171	165
Ribogojstvo	75	13	13	/
Gozdarske storitve	200	98	300	360
Trgovina z lesom	104	26	80	28
Komunalne storitve	330	149	297	491
Proizvodnja in trženje energije iz obnovljivih energetskih virov	/	38	79	58

Iz preglednice lahko razberemo, da se število kmetij, ki se ukvarja z dopolnilnimi dejavnostmi, zmanjšuje. V letu 2003 se je število zmanjšalo za slabo tretjino (28%), čigar vzrok ni jasno znan. Sklepamo lahko, da je bil vzrok spremenjena zakonodaja, ki je določala, da potrebuje vsaka kmetija, ki se ukvarja z dopolnilno dejavnostjo, registracijo. Zato, so se mnogi kmetje odločili za opustitev. V istem letu je naraslo le število kmetij, ki so se ukvarjali z nudenjem storitev. Vendar pa je v primerjavi z ostalimi dejavnostmi ta v naslednjih letih vidno zmanjšanje. V letu 2003 je opazen največji padec pri gozdarskih storitvah (51%) oz. trgovini z lesom (75%). Zmanjšuje se tudi predelava lesa. Le ta se je v letih 2000-2007 zmanjšala za slabo polovico.

Močno je upadlo tudi število kmetij, ki so se ukvarjale z ribogojstvom, vendar se številka v naslednjem statističnem letu ni spremenila oz. v letu 2007 je ta dejavnost postala samostojna in ne spada več med dopolnilne dejavnosti. Narašča pa pridelovanje sadja in zelenjave. Verjetno je temu vzrok vedno večje povpraševanje po lokalni, doma pridelani zelenjavi in sadju ter njihovih izdelkih.

V letu 2007 se močno zmanjša tudi predelava mesa kot dopolnilna dejavnost. Po statističnih podatkih pa lahko ugotovimo, da narašča število kmetij, ki se ukvarjajo z drugimi dejavnostmi, povezanimi s predelavo hrane, kot so peka kruha in piškotov.

Več kot polovica kmetij, ki se ukvarjajo z dopolnilno dejavnostjo (54%), je v velikostnem razredu od 1 do 5 ha kmetijskih zemljišč v uporabi. Verjetnost za odločitev za dopolnilno dejavnost narašča z obsegom delovne sile na kmetiji. Toda vseeno ima 81% kmetij z dopolnilno dejavnostjo le med 1 in 2 polne delovne moči na kmetiji (Popis ..., 2002).

5 PREGLED PO POSAMEZNIH VRSTAH DOPOLNILNIH DEJAVNOSTI NA KMETIJAH

5.1 TURISTIČNA DEJAVNOST NA KMETIJAH

Turizem na podeželju naj bi postal eno temeljnih področij turistične ponudbe, vendar se srečuje z vrsto preprek. Kot prvo predstavljajo že pojmovne opredelitve. V slovenski zakonodaji in strokovni literaturi se uporabljajo različni terminološki izrazi, kar povzroča vrsto nejasnosti v strokovni pa tudi laični javnosti. V starejši literaturi, v zadnjem času se ne uporablja več, zasledimo izraz kmečki turizem. V novejši literaturi zasledimo izraza turizem na kmetiji in turistična kmetija (Kolbl in sod., 2009).

Kmetijstvo je osnova za turistično kmetijo. Panogi se med seboj namreč dopolnjujeta. Tam, kjer so pogoji za kmetijstvo slabši, so zagotovo boljši za turizem. To je ponavadi tam, kjer so možnosti za zaposlovanje manj ugodne - bodisi ni delovnih mest, ali pa je do teh le-teh predalet (Krišelj, 1979).

Pozitivna povezanost kmetijstva in turizma se kaže v tem, da se turistično dejavnost enostavneje in lažje preskrbuje s proizvodi, ki jih pridelata kmetija, s tem je tudi rešen problem prodaje pridelkov, hkrati pa turizem vrača kmetijski dejavnosti sredstva, ki omogočajo nadaljevanje njene dejavnosti. Razvoj turizma pospešuje razvoj infrastrukture in s tem posledično koristi kmetijskemu sektorju.

Vendar pa vzpodbujanje turizma na kmetiji še vedno ni prednostni cilj Ministrstva za gospodarstvo. Kljub temu, da pristojne službe nimajo ustrezno izobraženih ljudi, se pojavi problem tudi pri nosilcih turizma na kmetiji, kjer praviloma ustrezno izobraženih nosilcev primanjkuje. Le to pa je ključnega pomena za opravljanje svoje dejavnosti, občutek lastne vrednosti in konkurenčnih prednosti na trgu. Delo nosilca kot vodje turistične dejavnosti na kmetiji mora temeljiti na usmeritvi visoke kvalitete dela vseh zaposlenih (Ovsenik v Kolbl, 2009).

5.1.1 Dejavniki razvoja turistične dejavnosti

Na razvoj turizma na kmetiji vplivajo naslednji dejavniki (Kolbl, 2009):

- naravno geografski dejavniki,
- dejavniki demografskega in socialnega značaja (ustrezna starostna struktura, razpoložljivi viški delovne sile, pripravljenost vključevanja v delovno silo, stopnja splošne razgledanosti...),
- dejavniki splošnega značaja (možnost preureditve za turizem, stanje in možnosti ustrezne oskrbe, opremljenost kraja ali območja z rekreacijskimi napravami,
- učinki ozračja, bioklimatska značilnost kraja.

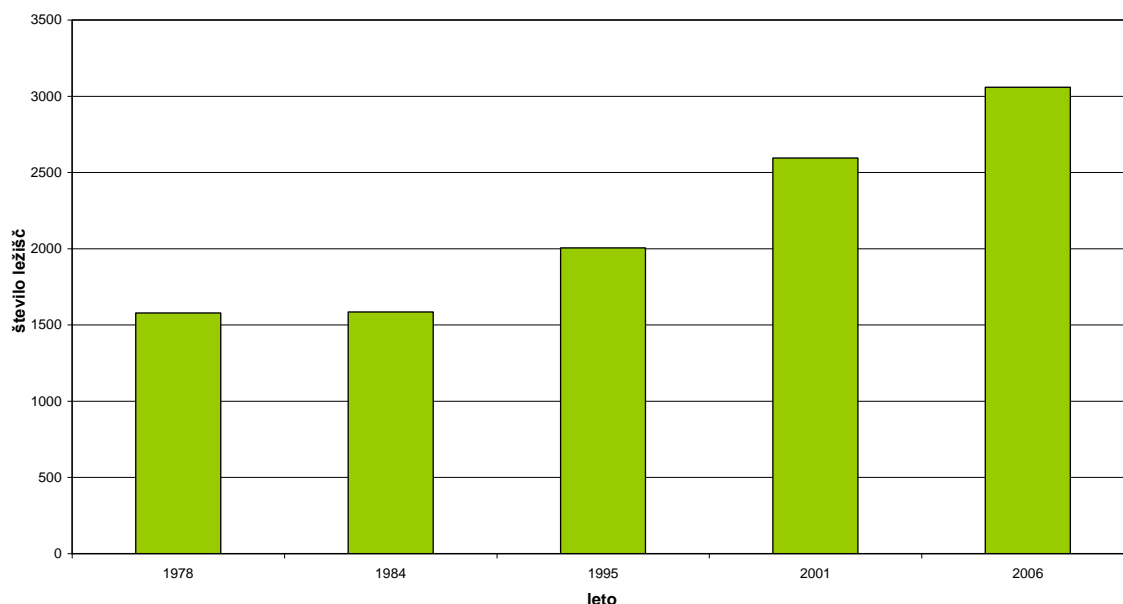
5.1.2 Kronološki pregled razvoja turistične dejavnosti

Viri navajajo, da je obseg v obdobju od 1970-2000 strmo naraščal, saj je v primerjavi z gospodarsko rastjo beležil enkrat hitrejšo rast. Z oblikovanjem učinkovitega razvojnega modela slovenskega turizma, ki se je oblikoval v šele v zadnjih letih, bi slovenska turistična ponudba postala vse pomembnejši del ponudbe, tako pa bi se povečevala tudi atraktivnost Slovenije za tuje goste.

Iz podatkov v izbranih letih, to je 1978, 1984, 1995, 2001, 2006, lahko razberemo trend naraščanja števila ležišč vzporedno z naraščanjem števila turističnih kmetij. Leta 2006 je bilo na turističnih kmetijah na razpolago 3059 ležišč (Kolbl in sod. 2009).

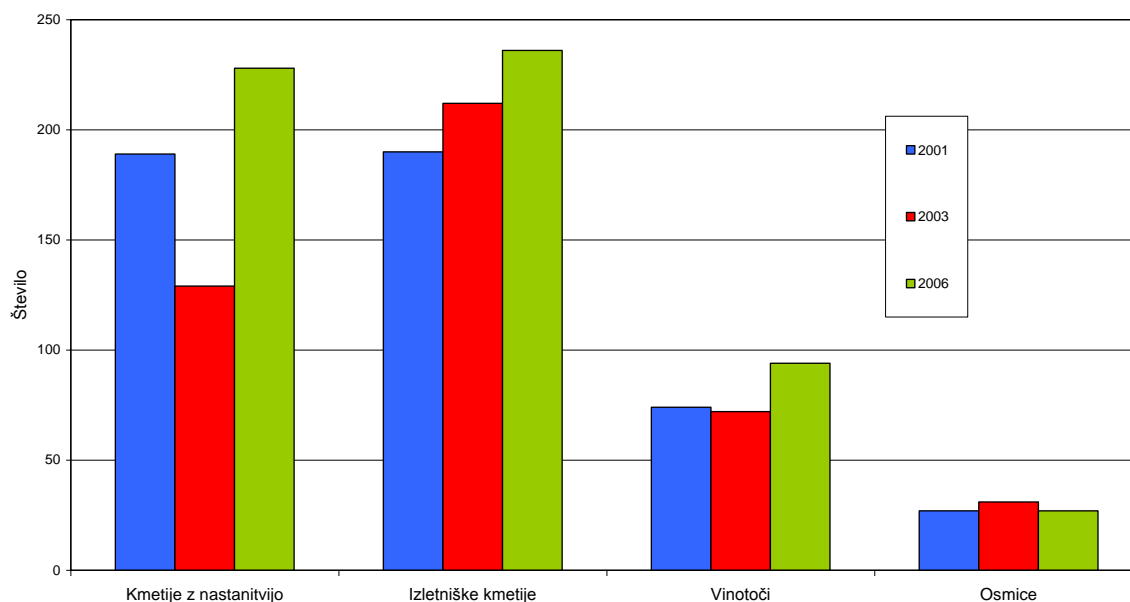
Preglednica 2: Število turističnih ležišč in njihovih kmetij v letih 1978, 1984, 1995, 2001, 2006 (Kolbl in sod., 2009)

Leto	Število turističnih kmetij	Število ležišč na turističnih kmetijah
1978	160	1578
1984	168	1585
1995	174	2005
2001	189	2595
2006	585	3059



Slika 1: Gibanje števila ležišč turističnih kmetij v letih 1978, 1984, 1995, 2001, 2006 (Kolbl in sod., 2009)

Po pregledu podatkov lahko prikažemo tudi število posameznih oblik turističnih kmetij v Sloveniji v letih 2001, 2003, 2006.



Slika 2: Število posameznih oblik turističnih kmetij v Sloveniji v letih 2001, 2003, 2006. (Kolbl in sod., 2009)

Po zadnjem pregledu stanja števila posameznih oblik turističnih kmetij v letu 2006 največji delež predstavljajo izletniške kmetije s skoraj polovičnim deležem (40,3%). Sledijo ji kmetije z nastanitvijo (38,9%), vinotoči (16,1%) in osmice (4,7%).

Raziskave so kažejo, naj bi turistična ponudba, ki naj bi enakomerno participirala v evropski turistični ponudbi, zanemarila pomemben del dejavnosti, razvoj turistične dejavnosti. Čeprav se v sosednjih državah ta ponudba uvršča vse višje na lestvici pomembnih dejavnosti, pri nas to področje še vedno gledajo manj pomembno. Organiziranost in pravna regulativa ne posvečata pozornosti ne krajini in umestitvi turističnih kmetij vanjo, ne ponudbi, ne marketingu in nenazadnje tudi ne ljudem-njihovemu znanju, njihovi usposobljenosti in njihovem socialnemu statusu. Vse to so izzivi in priložnosti za razvoj na podeželju (Kolbl in sod., 2009).

5.2 GOZDARSKE STORITVE KOT DOPOLNILNA DEJAVNOST

Dela na kmetiji si brez strojev v današnjih časih ne moremo več predstavljati. Ti nam olajšajo delo, omogočajo intenzivnejšo pridelavo in prinašajo številne druge prednosti, po drugi strani pa pomeni veliko finančno obremenitev. Predpisi s področja dopolnilnih dejavnosti pravno omogočajo opravljanje storitev za nekmečko prebivalstvo, ki v osnovi niso kmetijske dejavnosti, a jih je mogoče opravljati s kmetijsko mehanizacijo in opremo ter z znanji, ki jih imajo člani kmečke družine. To so tudi gozdarske dejavnosti (Kulovec in sod., 2002).

Kmetije, ki imajo gozd, lahko dosežejo dodatni dohodek z razvojem dopolnilne dejavnosti na kmetiji, kot so predelava in dodelava gozdnih sortimentov, z njihovo prodajo, ogrevanjem z biomaso in z oddajo strojev v najem. Vsekakor kaže izkoristiti vsako možnost za pridobitev dodatnega dohodka, ki nam ga dopolnilne dejavnosti omogočajo.

Uredba o vrsti, obsegu in pogojih za opravljanje dopolnilnih dejavnosti na kmetiji (2005) v svojem drugem členu z obravnavanega področja navaja dopolnilne dejavnosti, kot so:

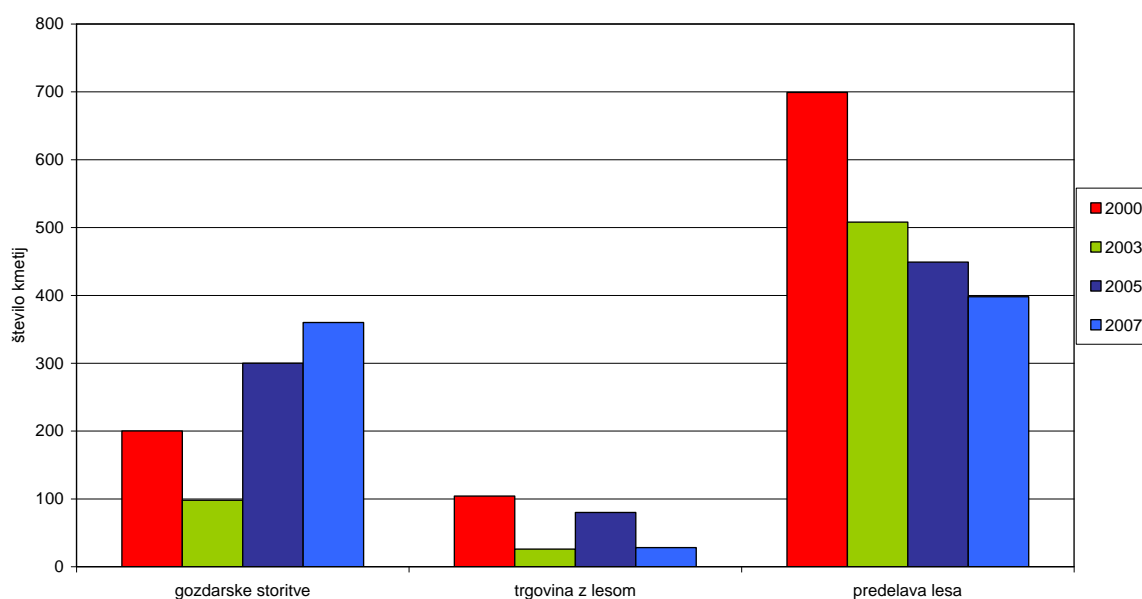
- storitve z gozdarsko mehanizacijo: posek lesa, spravilo lesa iz gozda, izdelava lesnih drv, sekancev,
- storitve z opremo: žaganje lesa

5.2.1 Kronološki pregled razvoja gozdarstva kot dopolnilne dejavnosti

Po uradnih statističnih podatkih gozd predstavlja 58,5 % vseh kmetijskih površin v Sloveniji. S tem pa spada v najbolj gozdnate države v Evropi. Delež zaraščenosti z gozdom se stalno povečuje že 130 let. Kljub pozitivnemu trendu naraščanja površin pa so opazne vedno večje spremembe gozdne krajine ter povečan pritisk javnosti na gozdni prostor. Problem je tudi v tem, da se, kot kažejo podatki Zavoda za gozdove, ne poseka vsega dovoljenega poseka. Vzrokov za nerealizirano sečnjo v zasebnih gozdovih je več, nedvomno pa je najpomembnejši razlog zlasti pri sestojih s tanjšim drevjem, premajhna ekonomičnost pridobivanja lesa, nemalokrat celo negativna cena lesa na panju.

Gozdovi so pomemben dejavnik razvoja podeželja, saj so vir lesa in drugih dobrin, ter nudijo možnost razvoja turizma in rekreacije.

Po popisu kmetijskih gospodarstev za leto 2000 (Popis ..., 2002), se je v Sloveniji ukvarjalo z dopolnilno dejavnostjo na kmetiji dobrih 5 %, od tega je bil 1 % tistih kmetij, ki so se ukvarjali z dejavnostmi, ki so na kakršenkoli način povezane z lesom.



Slika 3: Število kmetij, ki se ukvarjajo s posameznimi dopolnilnimi dejavnostmi (SURS, 2002)

5.3 PREDELAVA MESA KOT DOPOLNILNA DEJAVNOST NA KMETIJI

V okviru dopolnilne dejavnosti predelave mesa na kmetiji se lahko izvajajo naslednje aktivnosti:

- razkosavanje in prodaja svežega mesa,
- izdelava in prodaja mesnih izdelkov,
- zakol kuncev in prodaja mesa kuncev,
- zakol perutnine in prodaja mesa perutnine.

Kar zadeva turistične kmetije, je bila do uveljavitve pravilnika o pogojih za proizvodnjo in predelavo živil živalskega izvora na kmetiji za neposredno prodajo končnemu potrošniku predelava mesa na kmetiji nejasna.

Pravilniki s področja predelave živil se stalno spreminjajo. Pravilnik o pogojih za pridelavo in predelavo živil živalskega izvora na kmetiji za neposredno prodajo končnemu potrošniku določa veterinarske, zdravstvene in tehnične pogoje.

V popisu kmetijskih gospodarstev leta 2000 (Popis ..., 2002) je bilo zabeleženih 220 kmetij, ki se ukvarjajo s predelavo mesa kot dopolnilno dejavnostjo, od tega jih je bilo največ (dobra četrtina) v Savinjski regiji.

Pri ugotavljanju ponudbe mesnih izdelkov na kmetijah se je izkazalo, da je tradicija izdelovanja suhih mesnin dobro razvita, ponudba izdelkov pa pestra. V opravljeni anketi (Pompe, 2006) je sodelovalo 54 kmetij, ki se ukvarjajo s predelavo mesa kot dopolnilno dejavnostjo. Mnogo teh izdelkov je značilnih za večji del Slovenije, med seboj se razlikujejo po poimenovanjih in sami tehnologiji predelave. Tako se na primer "savinjski želodec", ki je vezan na pridelavo v Štajerskem območju, prideluje tudi v Posavju, vendar je postopek izdelave drugačen. Taki izdelki, ki so značilni le za določeno območje Slovenije, so zaščiteni z geografskim poreklom ali geografsko oznako (Pompe, 2006).

6 ZAKLJUČKI

Razvoj in odločanje za dopolnilne dejavnosti ovirata po eni strani stroga zakonodaja po drugi pa njena nedorečenost in stalno spreminjanje. Kmetje se tu srečujejo z različnimi problemi, kot so visoke investicije, predvsem na področju predelave živil ali pa trg in možnosti izvajanja nista primerna za opravljanje druge vrste dopolnilne dejavnosti (turizem, gozdarske storitve, nudenje uslug). Za samo izboljšanje agrarne strukture je v prihodnosti potreben kakovostnejši in skrbnejši nadzor nad finančnimi sredstvi.

Poleg finančnih sredstev je pomemben omejitveni dejavnik razvoja dopolnilnih dejavnosti tudi znanje kmetov. Zato je pomembna vloga države v tem, da tudi v prihodnosti iz različnih programov namenja sredstva in s tem spodbuja dopolnilne dejavnosti. Pri izobraževanju in informiranju kmetov pa bodo v prihodnosti še vedno imela pomembno vlogo razna podeželjska društva.

V prihodnosti bi spodbujanje dopolnilnih dejavnosti omogočilo kmetijam v območjih s težjimi razmerami za kmetovanje obstanek, kmetije, ki s tradicionalnim kmetovanjem ne morejo dosegati zadovoljive ravni dohodka pa bi se ohranile.

In ne samo spodbujanje ponudbe, tudi samo promoviranje izdelkov med prebivalci bi pospešilo razvoj dopolnilnih dejavnosti, pri ljudeh pa ustvarilo zavest, da je domača, lokalno pridelana hrana najkakovostnejša. Vendar se tu pojavlja vprašanje, ali smo pripravljeni plačati do 20% več za domače certificirane izdelke, ki so nastali v Sloveniji, namesto, da kupujemo cenejše tuje blago (ne)jasnega porekla?

Zagotovo je, da bo potrebno še veliko dela na področju razvoja dopolnilnih dejavnosti tako s strani države in njenih uslužbencev, kot tudi s strani kmetov.

7 VIRI

- Barbič A. 2005. Izzivi in priložnosti podeželja. Ljubljana, Fakulteta za družbene vede: 343 str.
- Černilogar M. 2007. Dopolnilne dejavnosti na kmetijah kot oblika podjetništva in vloga v razvoju podeželja Severno primorske regije. Magistrsko delo. Ljubljana, EF: 139 str.
- Demšar A. 1998. Možnosti razvoja dopolnilnih dejavnosti v Zgornji Selški dolini. Diplomaska naloga. Ljubljana, BF: 72 str.
- Erhart V. 2004. Percepcija dopolnilne dejavnosti v slovenskem kmetijstvu: specialistično delo. Ljubljana, Ekonomska fakulteta. Univerza v Ljubljani: 103 str.
- Ilbery B., Bowler I. 1998. Farm-based tourism as an alternative farm enterprise: A case study from the Northern Pennines. *Regional Studies*, 32, 4: 355-364
- Kladnik D. 1999. Leksikon geografije podeželja. Ljubljana, Inštitut za geografijo: 318 str.
- Kolbl V., Lipič N., Ovsenik M. 2009. Mednarodna konferenca o turizmu, gostinstvu in hotelirstvu: Turistična dejavnost na slovenskih kmetijah - razvojne priložnosti. Terme Čatež.
<http://www.grm-nm.si/dokumenti/catez1/referati/kolbl.pdf> (13.8.2010)
- Kosmač J. 1992. Dopolnilne dejavnosti na kmetijah na Šentjernejem polju. Diplomaska naloga. Ljubljana, BF: 68 str.
- Krišelj M. 1979. Valorizacija prostora za potrebe kmečkega turizma na primeru Škofjeloške občine. Magistrska naloga. Ljubljana, FF, Oddelek za geografijo: 109 str.
- Kulovec M., Jerič D., Donko I., Tumpej M., Kos I., Mrzlikar I., Bajuk., Krašovec J., Dolenšek M., Turk Mate V., Kos M. 2002. Dopolnilne dejavnosti na kmetiji. Ljubljana, Kmečki glas: 175 str.
- Program razvoja podeželja Republike Slovenije za leto 2007-2013. 2007. Ljubljana, Ministrstvo za kmetijstvo, gozdarstvo in prehrano.
http://www.mkgp.gov.si/si/program_razvoja_podezelja_2007_2013/vsebina_programa_razvoja_podezelja (13.8.2010)
- Ozimič D. 2000. Vinogradništvo in vinske ceste kot element razvoja podeželja na primeru Podpohorske vinske turistične ceste. Magistrsko delo. Ljubljana, BF, Oddelek za agronomijo: 171 str.
- Pelc S. 2002. Geografija in celostni razvoj podeželja. Delo, (18.8.2002): 227-241
- Pompe M. 2006. Analiza predelave mesa kot dopolnilne dejavnosti na slovenskih kmetijah. Magistrsko delo. Ljubljana, BF: 100 str.

Popis kmetijskih gospodarstev v Republiki Sloveniji. 2002. Ljubljana, Statistični urad Republike Slovenije: 257 str.

Pravilnik o usposobljenosti za opravljanje dopolnilnih dejavnosti na kmetiji. 2004. Ur.l. RS št. 17/04

http://www.uradni-list.si/_pdf/2010/Ur/u2010008.pdf (13.8.2010)

Rednak M., Volk T., Štebe T., Zagorc B., Bedrač M., Cunder T., Moljk B. 2005. Ocena stanja v slovenskem kmetijstvu v letu 2004. Ljubljana, Kmetijski inštitut Slovenije: 71 str.

SURS: Dopolnilne dejavnosti na družinskih kmetijah, Slovenija, po letih. Statistični urad republike Slovenije (13.8.2010)

http://www.stat.si/pxweb/Dialog/varval.asp?ma=1516106S&ti=Dopolnilne+dejavnosti+na+dru%9Einskih+kmetijah%2C+Slovenija%2C+po+letih&path=../Database/Okolje/15_kmetijstvo_ribistvo/03_kmetijska_gospod/05_15161_delovna_sila/&lang=2

Uredba o vrsti, obsegu in pogojih za opravljanje dopolnilnih dejavnosti na kmetiji. 2005. Ur.l. RS št. 61/05.

http://www.uradni-list.si/_pdf/2005/Ur/u2005061.pdf

Vrišer I. 1982. O geografskem proučevanju podeželja. Geografske značilnosti preobrazbe slovenskega podeželja. Ljubljana, Univerza v Ljubljani. Oddelek za geografijo: 45 str.

Zakon o kmetijstvu. 2008. Ur.l. RS št. 45/08.

http://www.uradni-list.si/_pdf/2008/Ur/u2008045.pdf (13.8.2010)

ZAHVALA

Za strokovne nasvete, pomoč pri iskanju literature in razumevanje se zahvaljujem mentorju prof. dr. Andreju Udovču in recenzentki prof. dr. Majdi Černič Istenič.

Iz srca hvala staršem, družini za potrpljenje v času študija in vzpodbudo v času nastajanja tega dela.